

PROSOCIÁLNOŠŤ A SOCIOMORÁLNA KREATIVIZÁCIA OSOBNOSTI

Martin Žilínek

Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave

Anotácia: Prosociálnosť je konštantou ľudského bytia. V najpodstatnejšej miere predstavuje etickú hodnotu sociálneho správania človeka, prejavujúc sa v medziľudských vzťahoch. Prosociálne správanie a konanie je podmienené axiologickými vnútornými štruktúrami osobnosti, vyznačujúce sa vzájomným porozumením, spolucítením, súcitom, sociálnym prežívaním a spolužitím.

Kľúčové slová: prosociálnosť, prosociálne správanie, etika, morálka, mravnosť, hodnota, altruizmus, kooperácia, empatia, medziľudský vzťah, súcit, spolucítenie.

Novohumanistická koncepcia rozvoja osobnosti v horizonte tretieho milénia je bytostne spätá s prosociálnosťou, ktorá vo významnej miere predstavuje etickú hodnotu sociálneho správania sa človeka, prejavujúcu sa v medziľudských vzťahoch. Podstata nášho bytia sa prejavuje vo vzťahovosti, vzájomnej závislosti, v rozvinutosti medziľudských a sociálnych vzťahov. Odovzdávaním sa inej osobe človek nadobúda vyššiu úroveň vlastnej sebareflexie. Vo vzájomných vzťahoch sa prejavuje naša identita (Olivar, R. R., 1992). Vzájomné porozumenie, ktoré v značnej miere závisí od kultivovanosti mravného cítenia, je najdôležitejším subjektívnym faktorom, zabezpečujúcim skutočný humánný súcit človeka k človeku. Vzájomné porozumenie sa opiera o hlboký humánný súcit, takt a jemnosť, schopnosť cítiť s druhým. V osobnostnej hodnotovej mravnej štruktúre s kategóriou súcitu súvisia také vlastnosti, ako je veľkodušnosť, žičlivosť,

ohľaduplnosť, veľkorysosť, štedrosť, šľachetnosť. Tieto vlastnosti prejavujú svoj hodnotový status v tom, že v rámci medziľudských a sociálnych vzťahov človeka k človeku umožňujú do značnej miery meniť zámery a dôsledky konania. Správanie a konanie človeka v humanistickej interpersonálnej vzťahovosti vyznačujúce sa vzájomným porozumením, spolucítením, súcitom, sociálnym prežívaním a spolužitím má charakter prosociálneho správania.

Prosociálnosť je konštantou individuálneho ľudského bytia, je súčasťou ľudskej podstaty. Rozumieme pod ňou ochotu a schopnosť prijať a pochopiť druhých a urobiť niečo pre druhých aj vtedy, ak z toho individuum nemá priamy a bezprostredný prospech. Svojim hlboko humánnym, emotívno-mravným zameraním takýto postoj zodpovedá postoju dobroprajnej, nezištnej lásky. Prosociálne správanie v takomto poňatí môžeme charakterizovať ako správanie, ktoré osoží iným ľuďom (Staub, E., 1978).

Preferencia pozitívnych foriem sociálneho správania a hlbší záujem o ne vo vedeckom poznaní začína už koncom šesťdesiatych rokov minulého storočia. Pojem „prosociálny“ sa podľa údajov v odbornej literatúre po prvýkrát použil začiatkom päťdesiatych rokov minulého storočia. Od tohto obdobia sa pojem prosociálny špecifikoval. V súčasnosti sa používa predovšetkým na rozlíšenie pozitívnych foriem sociálneho správania od jeho negatívnych foriem. Termín „prosociálny“ pochádza z anglosaského jazyka.

V úsilí vymedziť pojem a základnú charakteristiku „prosociálneho“ môžeme vychádzať z takých prejavov správania, ako je spolupráca v rôznych modalitách, pomoc, schopnosť podeliť sa, utešovať, obetovať sa, obdarovať, preukazovať štedrosť, starostlivosť o dobro iných. Tieto prejavy sa v odborných prácach označujú ako prosociálne správanie. Ich spoločnou základnou črtou je vyjadrenie podpory inému sociálnemu subjektu. Ide o také správanie jednotlivca, ktoré zoľahďuje a akceptuje telesné i duševné, fyziologické i psychické stavy a rozpoloženie iných ľudí, ich potreby, záujmy, problémy i ťažkosti.

Prosociálnosť vychádza zo základného poňatia humanity, všetky ľudské bytosti vo svetovom spoločenstve majú „určené“, prvky prosociálnosti – dobro človeka. Poslaním „ľudského educandus“ je napomáhať rozvoj pozitívnych prvkov a daností v každej osobnosti. Prosociálne správanie a konanie má svoj základ v altruizme. Altruizmus (z latinského slova alter, alterium – druhý, jeden – druhý; francúzsky – altruisme) znamená nezištnú starostlivosť o blaho iných ľudí, nezištnú lásku k blíznym, ľudomilnosť, osobitý spoločenský cit. V humanistickej etickej teórii altruizmus predstavuje jeden zo základných princípov sociálno-mravného charakteru. Jeho plné akceptovanie vyžaduje od človeka potlačenie vlastného egoizmu, poskytnutie nezištnej služby iným ľuďom.

V teoreticko-vedeckej reflexii pri definovaní a vysvetlení prosociálneho správania je problémom jeho kritériálne určenie. Diferenciácia sa prejavuje najmä v chápaní postoja a funkcie motivácie (Reykowski, J., Smolenská, Z., 1980) a v neakceptovaní zámeru a intencie tohto správania. (Mussen, P. a Eisenberg-Bergová, N., 1977; Reykowski, J., 1980; Staub, E. 1978; Křivohlavý, J., 1980 a iní).

Určitá diferencia a rozdiely v chápaní pozitívneho sociálneho – prosociálneho správania, tak ako sa uvádza v odborných prácach, vyplýva z postoja a funkcie motivácie a neakceptovania zámeru a intencie tohto správania. Niektorí autori pokladajú za prejav prosociálneho správania každý pozitívny počin /dosah/ v prospech iného, bez zreteľa na jeho pohnútky a motívy. Iní autori za prosociálne správanie nepokladajú také správanie, ktoré je pre iných užitočné, ale ktoré bolo navodené najmä úsilím a motívom získať satisfakciu, určitý prospech, protihodnotu mimo „zážitkovej sféry“ a „motivačného poľa“ konania dobra pre iného človeka. Inou dichotomickou protikladnosťou môže byť zámer správania sa a konania. Sú autori, ktorí pokladajú za „pozitívne – prosociálne také správanie, ktoré pozitívne prispieje inému aj napriek tomu, že aktér tohto správania nemusel mať taký zámer. A iní autori práve zameranosť činu správania sa a konania pokladajú za podstatný a „určujúci znak“ prosociálneho správania.

Za obsažné a výstižné možno pokladať definície prosociálneho správania autorov v tomto poňatí: P. H. Mussen a N. Eisenber-Bergová (1977) prosociálne správanie definujú ako činnosti robené s úmyslom pomôcť alebo prospieť inej osobe alebo skupine osôb bez toho, aby nositeľ tohto správania anticipoval nejaké externé odmeny. Pričom preňho táto činnosť znamená určité výdavky, vyžaduje od neho obeť alebo vystavenie sa riziku. J. Reykowski (1979) vymedzuje prosociálne správanie ako také činy, „ktoré aj keď sú zamerané na uspokojenie vlastných potrieb, berú do úvahy mimoosobné záujmy konajúceho. Patria sem tri základné typy správania:

1. vlastný záujem je podriadený záujmom inej osoby (sociálneho objektu);
2. vlastné a cudzie (mimoosobné) záujmy sú v rovnováhe;
3. človek vo svojom konaní počíta s inými ľuďmi, vypúšťa z repertoáru také činy, ktoré by boli pre neho možno výhodné, ale inému jednotlivcovi (skupine, spoločnosti) by priniesli škodu. Volí také formy konania, ktoré vedú k spoločnému prospechu“. (Reykowski, J., 1979, s. 23 a nasl.).

E. Staub (1978) autor práce o pozitívnom sociálnom správaní a mravnosti vymedzuje prosociálne správanie ako správanie, ktoré prospieva iným ľuďom. Človek, ktorý sa takto správa, rozumie potrebám, túžbam a cieľom iných ľudí a angažuje sa a koná v smere ich plnenia. Z uvedeného možno usudzovať, že spoločnou integrujúcou črtou definícií prosociálneho správania je pomoc a podpora jedného človeka vo vzťahu k druhému človeku (onomu sociálnemu objektu). V procese skúmania podstaty a kauzality prosociálnosti a prosociálneho správania vychádzame z rôznych teoretických smerov. Relevantným východiskom pre naše poňatí prosociálneho správania je humanistická koncepcia prosociálneho správania. Vychádza zo základnej antropologickej roviny chápania človeka ako identickej a integrovanej bytosti, svojou prirodzenosťou dobrou, pričom prosociálne tendencie sú súčasťou jej ľudskej podstaty. I keď sa človek stretáva s problémami, má predpoklady na ich prekonávanie a na dosiahnutie individuálneho životného úspechu. To je optimistický pohľad na človeka.

V intenciách humanistickej koncepcie, jej všeobecného programového zamerania, sa kladie akcent na subjektivitu človeka, jeho autentickosť, konštruktívne

potreby a záujmy, ako sebaaktualizujúceho sa a sebarealizujúceho sa individua. Uvedomuje si a uplatňuje svoje potenciály a aspirácie, aby mohol byť samým sebou. V centre pozornosti je utváranie a zdokonaľovanie takých špecifik ľudských čŕt a vlastností, ako je tvorivosť, láska, sebauvedomenie, rozvíjanie vyšších hodnôt, citová vnímavosť, srdečnosť v styku s druhými ľuďmi, sebaakceptovanie, chápanie sveta a ľudí a iné.

Z hľadiska účinného rozvíjania teoretických zreteľov prosociálneho správania a výchovy k prosociálnosti osobitne významná je humanistická teória, rozpracovaná A. H. Maslowom; C. R. Rogersom a ďalšími autormi (G. Murphy; A. Burns a iní). Vývoj a zmeny osobnosti sú poňaté ako hlboko subjektívny vnútorný proces. Jeho určujúcim procesuálnym javom je citové prežívanie a zážitková skúsenosť. Proces vývinu osobnosti je bez zásahov, manipulácie a vonkajších vplyvov pôsobenia. Vonkajšou podmienkou však je vytvorenie nevyhnutných vzťahových relácií – akceptácia seba samého a akceptácia druhého človeka. Vo vzťahu k sebe znamená byť sám sebou a počúvať seba. Vlastná akceptácia odкрýva cestu k vlastnej zmene. Nemôžeme postupovať vpred a nedokážeme sa zmeniť, ak neprijmeme seba takých, akí sme. Až keď nastane tento sebauvedomovací akt, môže sa začať rozvíjať tvorivý proces vlastných zmien a sebarozvoja.

Ak sa staneme samými sebou, aj vzájomné vzťahy s inými sa stanú opravdivými, prirodzenými, plné zmyslu a života. V takomto poňatí vzťahu chápem a vidím druhého tak, akým človekom v skutočnosti je. Akceptácia druhého človeka, kladný vzťah k nemu, jeho prijatie a rešpektovanie so všetkými osobitosťami a odlišnosťami, je prejavom prirodzenej ľudskej úcty a rešpektu k mnohovárnosti ľudského života.

Pozitívnosť vzťahu vyjadruje základný ľudský cit i prejav potreby, čo otvára cestu a komunikačný kanál k druhému. C. R. Rogers to pokladá za jeden z určujúcich momentov v ľudskom živote. A zdôrazňuje, že zmena osobnosti sa uskutočňuje predovšetkým pri prežívaní vzťahu (Rogers. G. R., 1961). Pozitívnosť vzťahu, jeho prežívanie je späté s hlbokým vnútorným porozumením druhého, vcítením sa do jeho duševného stavu, chápanie jeho starostí a osobitostí, prejavenie porozumenia. Je to empatický vzťah, umožňujúci pochopiť svet druhého, pokojne ho načúvať a porozumieť jeho motívom, snahám, emóciám. Skúsenosť pozitívneho ľudského vzťahu je určitým východiskom a aktivátorom pre vývoj a zmenu osobnosti.

Človeku je vlastné vyvíjať sa v pozitívnom smere. Lína pozitívnosti je podmienená priaznivým ľudským vzťahom, prístupmi zameranými na človeka, rozvíjajúcimi sa spôsobmi správania sa človekom. Tie môžu facilitovať pozitívne zmeny a vývoj osobnosti. Za vhodných podmienok môžu uvádzať do pohybu vnútorné procesy, zmeny v správaní a vo vzťahoch, môžu viesť k sebauskutočneniu a k zrelosti.

V integrite osobnosti akceptujeme jeho pozitíva i negatíva. Koncentrácia sa upriamuje predovšetkým na hľadanie, prebúdzanie a odkrývanie potencialít pozitívnosti, niečoho dobrého a užitočného. Prejav uznania a úcty je spätý s preja-

vom vlastnej radosti, dôvery, že v človeku sú prednosti a že tie možno pozitívne rozvíjať.

Vývoj a zmeny osobnosti sú poňaté ako hlboko subjektívny vnútorný proces. Jeho určujúcim procesuálnym javom je citové prežívanie a zážitková skúsenosť. Humanistická teória akcentuje, že človek má právo ísť svojou cestou a na tejto ceste objavovať pre seba zmysel života.

V celkovej štruktúre sociálne správania, ktoré pokladáme za najťažšiu a zároveň za jedinu relevantnú skúšku, preverujúcu kvalitu osobnosti, prosociálne správania utvára jeho pozitívny pól. Vo vnútornom obsahovom členení prosociálneho správania (podľa kritérií pre identifikáciu prosociálneho správania – Reykowski, J., Smolenská, Z., 1980) za základné druhy prosociálneho správania pokladáme: altruistické správania, pomáhajúce správania, kooperatívne správania. Každý z týchto druhov prosociálneho správania má svoj vlastný, „etický potenciál“ v pozitívnom smere pôsobenia a utvárania identity osobnosti. Za ich spoločný znak možno pokladať realizáciu činnosti v prospech iného sociálneho objektu (v určitej miere a intenzite). A za odlišujúci znak možno pokladať rozdielne náklady, resp. vlastný zisk. Sociálny subjekt svoj vlastný záujem obetuje (altruistické správania); znáša prirodzené náklady (pomáhajúce správania); alebo má zisk aj pre seba (kooperatívne správania).

Altruistické správania predstavuje najvyšší stupeň miery prospechu vo vzťahu k iným. V počiatočných obdobiach skúmania pozitívneho sociálneho správania sa pojmy altruizmus a prosociálnosť pokladali skôr za identické. Presnejšia špecifikácia sa uskutočňuje neskôršie, pri vymedzovaní, motivačno-obsahovom odlíšení jednotlivých druhov pozitívneho sociálneho správania. Altruizmus vychádza z princípu „poskytnúť druhému viac ako sebe“ (Krebs, D., 1970).

Altruistické správania sa v prevažnej miere prejavuje na individuálnej a interpersonálnej vzťahovej úrovni, bezprostredne ku konkrétnej a určitej osobe v porovnaní s inými druhmi prosociálneho správania, ktoré akceptujú vo väčšej miere nielen personálnu, ale aj sociálnu rovinu v cieľových snaženiach. Znakmi altruistického správania v personálnej charakteristike je najmä prejav súcitu s ľuďmi, ktorí majú ťažkosti alebo starosti; radosť a vnútorné uspokojenie z obdarovania niekoho alebo z rozdelenia sa s niekým; námaha v prospech iných ľudí; akceptácia úspechov iných ľudí bez závidi; prežívanie s inými ľuďmi ich starosti a radosti. V altruistickom správaní sa prejavuje hlboká vzťahová spätosť správania sa a citového prežívania a výrazná kongruentná vzťahovosť.

Pomáhajúce správania je zamerané na uspokojenie potrieb alebo záujmov iba iného jednotlivca, alebo skupiny jednotlivcov, vlastné záujmy (tak ako aj pri altruistickom správaní) sú z „hry“ vylúčené. Pomáhanie (helping, aiding) je predmetne najviac skúmanou formou prosociálnych aktivít. Tak ako pri iných druhoch prosociálneho správania, aj pomáhanie má široký diapazón anticipovaných cieľov i motivačných štruktúr a mechanizmov. Poskytnutá pomoc v núdzi môže slúžiť i na zlepšenie obrazu o sebe, na získanie si priateľa, na vyhnutie sa sankciám za neposkytnutie pomoci. Správanie môže byť regulované i očakávaním reciprocitu (dnes pomôžem ja tebe, zajtra pomôžeš ty mne).

V zložitej spletnosti pohnútkových elementov i cieľových zámerov v operacionalizácii pomáhajúceho správania sa však zostáva kriteriálnym znakom „zvyšenie dobra“ inej osobe, skupine, spoločenstvu (sociálnemu objektu), čo je samo autonómnym cieľom. Z predpokladov, ktoré podmieňujú správanie sa v tomto zameraní, viacerí autori zdôrazňujú najmä schopnosť vidieť potreby iného človeka a cítiť zodpovednosť za úpravu jeho stavu, s príslušnou kompetenciou konať v danej situácii. Ďalej je to schopnosť anticipovať dôsledky konania pre seba aj pre recipienta pomoci. Podmieňujúcim faktorom je preto určitá percepčná citlivosť na danú vnemovú štruktúru, schopnosť rozhodovať sa, s následnou voľbou alternatívny správania sa a s viac či menej explicitným zdôraznením kognitívnej zrelosti.

Kooperatívne správanie je vo svojej podstate bilaterálnym správaním, zameraným na prospech iných, ale aj na vlastný prospech. I keď nespĺňa kategorickú požiadavku „iba v prospech iných“, zaraďujeme ho medzi prosociálne správanie. Stotožňujeme sa s tými autormi (Mussen, P. H., Eisenberg-Bergová, N., 1977, Reykowski, J., Smolenská, Z., 1980 a iní), ktorí považujú kooperatívne správanie za jeden z druhov prosociálneho správania. (V sociálnom výchovnom poli, v bežných životných podmienkach, kooperatívnosť predstavuje v určitom zmysle typický variant prosociálnosti, pozn. M. Ž.).

Zložitosť valorizačných stanovísk ku kooperatívne prosociálnemu správaniu v porovnaní s altruistickým a pomáhajúcim správaním je v motivačnej štruktúre a pohnútkovej sfére osobnosti. Prvotnými pohnútkami altruistického i pomáhajúceho správania sú potreby a záujmy iných ľudí, odmena a zisk neprichádzajú do úvahy pre aktéra správania, nanajvýš môže s nimi počítať ako s eventualitou, ktorá sa nemusí stať skutočnosťou. Pri kooperatívnom správaní prvotnými pohnútkami nie sú iba záujmy iných, ale aj vlastné, osobné záujmy aktéra správania. Odmena za kooperatívne správanie je „istá“ a je súčasťou aktu kooperovania. Kooperatívny motív navodzuje správanie, ktoré prináša úžitok a prospech všetkým účastníkom. Akt kooperovania je prejavom nielen dobrej vôle a empatického interpersonálneho vzťahu, ale aj dôsledkom poznania nevyhnutnosti kooperovať. Poznanie nevyhnutnosti kooperovania, poznanie podmienosti dosiahnutia osobných cieľov dosiahnutím spoločných cieľov je príznačné pre zrelú kompetentnú osobnosť (Páleník, L., 1991).

Negatívny pól v štruktúre sociálneho správania predstavuje asociálne správanie. Vo vnútornom obsahovom členení za základné druhy asociálneho správania pokladáme: ipsocentrické správanie, egoistické správanie, exploatačné správanie, hostilne správanie. Sociálne správanie tak môžeme celkove ohraničiť v pozitívnom – prosociálnom smerovaní a v negatívnom – asociálnom smerovaní. Z tohoto môžeme usudzovať i na určitú „dichotómiu“ sociálnych javov a sociálno-výchovného poľa. Prosociálne javy sú primárnym predmetom spoločenského záujmu pri cieľovom zameraní a stratégii preventívneho charakteru v účinnej modifikácii sociálneho výchovného poľa. Negatívne sociálne javy sú skôr sekundárnym (resp. by mali byť; pozn. M. Ž.) pri cieľovom zameraní a stratégii represívneho charakteru v účinnej modifikácii sociálneho výchovného poľa.

V rozvíjaní základných filozoficko-antropologických východísk teórie výchovy k prosociálnosti osobnosť chápeme a v medziľudských vzťahoch akceptujeme ako pozitívnu hodnotu. To je východiskový postulát súčasných novohumanistických sociálno-mravných teórií. Tak ako vo všetkých sférach rozvíjania edukatívnych procesov utvárania osobnosti i v procese rozvíjania prosociálneho správania a konania vychádzame z hodnoty ľudskej osobnosti, z plnej akceptácie integrovaného poňatia jej základných dimenzionálnych rovín – biologickej, psychickej, duchovnej, sociálnej a celkovej hodnotovej mocnosti ľudskej osobnosti, z úcty k nej, z jej dôstojnosti a sebaúcty. Vedomie ľudskej dôstojnosti, jej antropologicko-hodnotový status sa musí konkretizovať v každodennej realite medziľudských a sociálnych vzťahov. To je kultúrno-historická danosť spoločného dedičstva celého ľudstva. S prisudzovaním dôstojnosti a jej plného rešpektovania voči každému jedincovi priamo súvisí i sebaúcta a úcta k druhým. Osobná dimenzia vlastného poznania, vnímanie vlastnej hodnoty, utváranie si osobného úsudku voči sebe a zdravé hodnotenie seba, tvorí podstatu v tvorbe sebaúcty človeka. Z hľadiska personálno-mravného i sociálno-morálneho kreatívneho procesu pozitívny rozvoj sebaúcty človeka, vedomie vlastnej ľudskej dôstojnosti a atribúcie či prisudzovanie týchto kvalít aj inej osobe, predstavuje významný mechanizmus optimalizácie výchovy. Atribúcia či prisudzovanie dôstojnosti a úcty vo svojej podstate znamená veriť a dôverovať, že i ten druhý už má, alebo bude mať vlastnosti a postoje, ktoré v ňom chceme podporovať a pomáhať utvárať. To predpokladá dôveru a nádej v pozitívne možnosti človeka.

Závažné sociálne javy sa skúmajú v medziľudských vzťahoch už vyše polstoročia (agresivita, násilie, konflikty). Pozitívne sociálne javy, svojou povahou alternatívne vo vzťahu k negatívnym sociálnym javom, nie sú tak iniciované záujmom o skúmanie širokého spektra sociálneho správania, ale sú skôr podmienené a iniciované spoločenskou skutočnosťou, sociálnou praxou, vzostupom a závažným narastaním negatív v sociálnom živote. Preferencia a hlbší záujem o pozitívne formy sociálneho správania vo sfére predmetného záujmu vedeckého poznávania začína až koncom šesťdesiatych rokov. Pojem „prosociálny“ sa podľa údajov v odbornej literatúre (Köhler, B., 1977) po prvý raz použil začiatkom päťdesiatych rokov. Od tohto obdobia sa pojem prosociálny špecifikoval. Vo svojej podstate dospel do štádia používania predovšetkým k rozlíšeniu pozitívnych foriem od negatívnych foriem sociálneho správania. Termín „prosociálny“ pochádza z anglosaského jazyka. Je to termín nový, moderný a odborný. „Atribúcia sa musí zakladať na uznaní a na láske“. (Olivar, R. R., 1992, s. 34). Sú to hodnoty i osobnostné potreby základnej kultúrno-duchovnej podstaty, ktoré sprevádzajú človeka po celý život.

V rozvíjaní prosociálneho správania a konania pozitívnosť v hodnotení iného človeka je určujúcim atribútom. Osobnosť má akoby „zapísaný“, vo svojom vnútri určitý projekt túžby po šťastí. Integruje v ňom významný znak ľudskej bytosti. Tento projekt a všetky pozitívne potenciálne kvality treba rozvíjať a usmerňovať utváranie spôsobilostí, postojov a správania prosociálneho smerovania.

Proces rozvíjania prosociálneho správania a konania vo všetkých sférach

svojho štadiálneho vývoja je spätý s empatiou. Z aspektu humanistického prístupu znamená „prijat“ druhého. Pod empatiou rozumieme schopnosť osobnosti vžiť sa do duševného stavu inej osoby a prežívať z poznávacej stránky jeho myšlienky a z emociálnej stránky jeho city. Pochopiť svet druhého, jeho motívy, snahy, emócie, ktoré tento človek nevyjadruje v slovách priamym spôsobom a ktoré nemusia vždy vyplývať i zo situácie medziľudského vzťahu.

K pochopeniu druhého človeka dospieva na základe rozvinutia špecifických schopností vžiť sa do psychického stavu iného človeka, premietat' seba do druhého, s ktorým je v priamom kontakte. Toto vžívanie vyvoláva psychické procesy a človek si prostredníctvom nich vie vyvolať obsahy myšlienok, emócií, rozličných napätí a ich súvislostí, ktoré prebiehajú v inom človeku (Buda, B., 1987, s. 19).

Empatia je významným determinantom väčšiny druhov prosociálneho správania a konania. Medziľudské vzťahy predpokladajú vzájomnú empatiu a tá predpokladá uvedomenie si vlastného prežívania a prejavenie tohto prežívania. Vzájomná empatia utvára základy autentickej sociálnosti, ktorá vylučuje počiatočné elementy násillia a agresivity a napomáha utvárať zväzky solidarity, priateľstva a spolupráce.

Vžívanie samo osebe nemožno pokladať za empatiu. Proces prežívania duševného stavu druhého sa môže odvodiť na emocionálno-afektívnej úrovni. Vžívanie sa stáva empatiou až vtedy, keď osobnosť zážitkový jav vedome spracúva, nachádza vzťahovo-hodnotové súvislosti a pochopenie v druhom človeku, identifikuje ich, pomenúva a interpretuje sám pre seba. V chápaní tohto, nesmierne zložitého, vnútorne subjektívneho procesu si osvojujeme stanovisko R. Rogersa (ktorý prvý opísal moderné chápanie empatie), že u každého človeka ako jedinečnej osobnosti správanie a spôsob prežívania má určujúci osobitný, vnútorný vzťahový systém, jedinečnosť jeho logickej štruktúry, ktorá nemusí vždy zodpovedať tomu, ako ju zvonka predpokladáme, ale, naopak, môže byť úplne iná (Rogers, R., 1954).

Vznik empatie predpokladá vytvorenie sociálnej situácie a bezprostredného komunikačného kanálu medzi osobnosťou uplatňujúcou empatiu a osobnosťou empaticky pochopenou. Empatia sa spravidla uskutočňuje medzi dvoma osobami. V ľudskom komunikačnom kontakte, chápanom v najširšom zmysle slova, by každý človek mal „prežívať komunikáciu“, intenzívne žiť prítomný okamih. Takýto postoj umožní vytvoriť autentický vzťah hlbokjej „človečenskej podstaty, skutočnú ľudskú blízkosť s osobou, ktorá je v danej chvíli s nami. Vytvorenie tohto vzťahu do značnej miery podmieňuje rozvinutú schopnosť oslobodiť sa od predsudkov voči iným osobám, operacionalizovať do optimálnej miery intenzívne žitie prítomného okamihu a priamosť ľudského komunikačného kontaktu.

I keď sa empatia zakladá predovšetkým na pochopení citových vzťahov, má svoju racionálnu a emotívnu dimenziu, čiže rozlišujeme kognitívnu a afektívnu empatiu. Kognitívna empatia sa prejavuje v procese vnímania druhej osoby najmä pomocou predstavivosti a pravdepodobného predvídania myšlienok a schopnosti predikcie. Afektívna empatia je emocionálnou reakciou a predpo-

kladá vcítenie sa do citov druhého. Obidve zložky sa vzájomne podmieňujú a ovplyvňujú; stupeň ich závislosti je veľmi odlišný v každom empatickom prejave.

V rozvíjaní sociomorálneho procesu utvárania identity osobnosti v prosociálnom správaní a konaní akcentujeme emocionálny rozmer empatie. V osobnostnom vývoji sa empatia i prosociálnosť bude tým účinnejšie rozvíjať, čím citlivejšie voči vlastným citom a ich vyjadreniu budú deti a mládež. Možno predpokladať, že budú mať i citlivejší prístup k vnútornému (najmä emocionálnemu) svetu iných detí, dospievajúcim i dospelým.

Prosociálnosť a jej realizačné výchovné pole významne umocňuje emotívnu, citovo-zážitkovú rovinu. Zážitok sa stal novým fenoménom moderného chápania vied o výchove človeka. V rovine mravného a prosociálneho utvárania osobnosti má svoje dominantné postavenie. Zážitkové prístupy vytvárajú situácie, ktoré človeku umožňujú vlastným konkrétnym a autentickým „prežitím“ obohatiť svoj vnútorný svet. Mravná hodnotová valencia zážitkových činností však môže byť rozvinutá len vtedy, ak prežitie nezostáva finálnou fázou, ale nastupuje mravnohodnotová reflexia. Z nevedomených prejavov, z vnútorného cítenia a prežitia, aby vzniklo vedomé pochopenie, sa rozvinul proces mravného hodnotového prežívania, potenciálna hodnotovosť sa zmenila na akceptovanú hodnotu. (Aby nastal skutočný akt finality – hodnotovej reflexie; pozn. M. Ž.)

Prosociálne správanie a konanie má svoju vzťahovú a podmieňujúcu späťosť s axiologickými vnútornými štruktúrami osobnosti. Internalizované hodnoty a vytvorený vlastný regulatívny hodnotový mechanizmus človeka bezprostredne súvisí s mnohými typmi prejavu prosociálnosti a altruizmu v praktickom živote. I mnohé výskumy potvrdzujú, že poznatky o mravných hodnotách a normách motivujú prosociálne alebo altruistické správanie. A samotný proces, prostredníctvom ktorého tieto poznatky axiologicko-mravného a normatívneho charakteru ovplyvňujú správanie, nie je celkom kognitívny, ale je sprostredkovaný aj emóciami súvisiacimi so sebahodnotením, s prežívaním a s inými súčasťami internalizovaného vývojového procesu v zložitej integrite celého duchovného sveta osobnosti.

Hodnotová štruktúra a empatia osobnosti podmieňujúce prosociálne správanie presahuje hranice mravnej integrity. Nie každý prejav prosociálnosti a altruizmu má svoju určujúcu axiologicko-mravnú dimenziu. U osobnosti sa môže prejavovať i množstvo rôznorodých potrieb, preferencií, cieľov a zámerov, ktoré vytvárajú motivačnú štruktúru prosociálnej orientácie založenej na normách sociálnej zodpovednosti a sociálnej reciprocity.

Človek v styku s druhým človekom verí v určitú reciprocitu. Prejav láskavosti, pozitívneho správania a konania si treba odplácať. Už v rannom období ontogenetického vývoja deti konajú recipročne. Ak sa opakovane iniciuje pozitívne správanie, utvárajú sa návyky prosociálnosti, znižuje sa pravdepodobnosť nežiaducich prejavov v správaní sa voči druhým.

Sociálna zodpovednosť ako norma prosociálnej orientácie smeruje predovšetkým k pomoci núdznemu človeku, ktorý je od nás závislý. V porovnaní so

sociálnou reciprocitou, pri ktorej je málo pravdepodobné, že vedie k altruistickým postojom, sociálna zodpovednosť sa ľahšie môže stať internalizovanou normou a viesť k altruistickým postojom človeka. Sociálna zodpovednosť pramení z hlbokého pozitívneho vzťahu k druhému človeku, z uvedomenia si starostlivosti o jeho blaho a dobro. V takomto poňatí medziosobných vzťahov, bez zreteľa na to, ktoré faktory prevládajú v motivačnej a hodnotovej štruktúre osobnosti, správanie a konanie má výraznú prosociálnu zameranosť.

Vychádzajúc z prirodzenej ľudskej spolupatričnosti a súcitosi, môžeme sociálne spolunažívanie a ľudské správanie situovať do prosociálnej bázy. Harmonické sociálne spolunažívanie je však skôr univerzálnym cieľovo zameraným snažením smerujúcim k existencii rozvinutejšieho a „ľudskejšieho“ sveta. Realita života je však spätá i s prítomnosťou krajných konfliktov, arogancie, hrubosti, násillia v procesoch ľudskej komunikácie a v medziosobných vzťahoch. Tieto negatíva z hľadiska ľudskej osobnosti do značnej miery pramenia z jej agresivity a z ľudskej zloby.

V integrálnej štruktúre prosociálnosti aj napriek odmietavému vzťahu k agresivite niektoré jej črty možno pozitívne stvárňovať a účinne využiť v sociálnej interakcii. Máme na zreteli také osobnostné črty, ako sú: rozhodnosť, pohotovosť, presvedčivosť, impulzivnosť, uvedomenie si vlastnej sily, entuziazmus a iné. Utvárajú časť toho, čo nazývame asertivitou.

Pod asertivitou v podstate rozumieme „iniciatívu, rozhodnosť a vytrvalosť pri presadzovaní určitého správania, a to aj napriek situačným, interpersonálnym či sociálnym prekážkam“. V takomto poňatí asertivity sa jej súčasti môžu stať integrálnymi prvkami vlastného sebedomia, uvedomenie si vlastnej reality, potrebnou hodnotou vlastnej istoty a bezpečnosti. Prosociálnosť a jej prejav v medziľudských vzťahoch nie je slabosťou, ale, naopak, je silou aktívne prejavenu v autentickom prijatí druhého človeka a jeho sveta, a tým rastie aj vedomie a potencia vlastného „ja“.

Asertivita založená na sociomravnej motivačnej báze je pozitívnou prosociálnou sférou správania človeka. Internalizované mravné hodnoty jej dávajú zmysel a zameranosť. V medziľudskej komunikácii a vo vzťahoch človeka k človeku pozitívne, empatické a hodnotovo-mravné postoje podstatne znižujú pravdepodobnosť súčasného prejavu agresívneho a násilného správania. Čím väčší priestor a väčšiu vnútornú stabilitu majú tieto postoje v stratégii správania, úmerne k tomu sa aj znižuje priestor pre agresívne správanie.

Ušľachtilá asertivita sa prejavuje i v súťaživom správaní. V prosociálnej zameranosti máme na zreteli také súťaživé správanie, ktoré je zamerané na užitočnú motiváciu a vnútornú mobilitu osobnosti, obranu vlastných ideí, argumentov, postojov a presvedčení, využívajúc pritom silu a intenzitu, rešpektujúc pritom sebaúctu a vzájomnú úctu partnera. Súťaživé správanie v tomto poňatí je plne funkčné, zamerané bezprostredne na zmysluplnú činnosť, na ustavičné prekonávanie samého seba. Treba ho však odlišovať od súťaženia agresívneho, zameraného na kladenie prekážok druhým, alebo i na ich likvidáciu

Asertívne správanie si človek má osvojovať od raného veku. Dieťa i dospelí musia mať dostatočný priestor a príležitosť na osvojovanie si asertívneho správania v priamej ľudskej komunikácii. Ak človek rozvíja asertívnu schopnosť vedomým spôsobom v prostredí spolupráce a prosociálnych skúseností, možno predpokladať, že v reálnom živote sa bude prejavovať ako pokojná osoba, ktorá sa ovláda a nikdy nesiahá po násilí.

V integrálnom poňatí prosociálnosť predstavuje hodnotovo-vzťahovú štruktúru osobnosti. Prosociálny človek je aktívnym tvorcom kultúry ľudského života, sociomorálnych hodnôt, obhajcom ľudských práv a slobôd. V prosociálnom správaní sa uplatňujú „nadosobné“ ciele, ktoré sú podmienené vývojovým posunom správania – od egocentrizmu k allocentrizmu. Je to prejav mravného charakteru človeka – priniesť obeť, zriecť sa vlastného blaha. V hlbokom osobnom zaujatí nachádza blízkosť s iným človekom, rozvíja spoluprácu a kultúrny dialóg s vedomím rôznorodosti hodnôt i sociálnych síl v multikultúrnej štruktúre celého ľudského spoločenstva.

Charakteristickými znakmi prosociálnej osobnosti sú najmä: poskytnutie nezištnej pomoci v náročných situáciách, a to na lokálnej i interkultúrnej úrovni, kontinuita a intenzita pomoci, istota a ovládanie skutočnosti, súlad medzi ideálmi a ľudskými kvalitami, sú osobne prítiažlivý, optimistický, prinášajú novosti, vedú sa odosobniť a získať nasledovníkov. (Olivar, R. R., 1992, s. 135-136).

Prosociálnosť má svoj osobnostný rozmer i svoj rozmer sociálny. Prosociálna dynamika v medziľudských a sociálnych vzťahoch sa dotýka najmenej spoločenskej štruktúry – aspoň dvoch osôb, ale aj malých či väčších sociálnych skupín, spoločenstiev i napokon celého svetového spoločenstva. Z hľadiska tvorivého rozvíjania prosociálneho správania a konania v celom sociálnovýchovnom poli, je nevyhnutné utvárať autentické výchovné prosociálne prostredie. To nie je utvárané iba v rodine a v škole, ale aj v celej sociálnej skutočnosti. Čím je prežívajúci vzťah v medziľudskej komunikácii hlbší a vo sférach sociálnych činností extenzívnejší, tým spoločenskejší je a prosociálnosť má komplexnejší charakter.

Poznanie týchto skutočností a ich chápanie a videnie v integrálnej štruktúre v prejave ľudského správania nám umožňuje optimalizovať a operacionalizovať činnosti smerujúce ku skutočnému sociomravnému rozvoju osobnosti.

Mravná výchova i výchova k prosociálnosti majú privádzať človeka k vlastnému slobodnému utváraniu života a nezovrieť človeka do určitého schémy, nemožno rozvíjať len kognitívno-mravné spôsobilosti, ale významné je rozvíjať sociálno-morálne a prosociálne spôsobilosti konkrétneho, autentického správania a konania.

Prosociálnosť v jednotlivých ontogenetických štádiách utvárania identity pozitívne ovplyvňuje a rozširuje účinnosť pôsobenia v mravnom vývine osobnosti. V procese ontogenézy si vyvíjajúca osobnosť rozvíja svoje vlastné kompetencie morálnej a prosociálnej podstaty. Tak ako zákonitosti v ľudskom živote platia len na základe pravdepodobnosti, aj v proces mravnej kreativizácie osobnosti nám platia iba všeobecné princípy.

V utváraní identity osobnosti mravnosť a prosociálnosť má svoj vlastný axiologický rozmer. Prosociálnosť so svojim vnútorne štruktúrovaným obsahom môže mať značný „etický hodnotový status“. V autentickom správaní človeka však prosociálnosť „presahuje hranice“ mravnej integrity. Prosociálne správanie (prosociálny akt) nemusí vždy byť spätý s motivačnou stránkou morality človeka. V žiadnom obsahovo-významovom vzťahovom kontexte však nemožno mravnosť a prosociálnosť pokladať za „identické kategórie“.

Celý proces integratívneho poňatia utvárania mravnej identity osobnosti je vtedy efektívny a účinný, ak mravné poznanie sa postupne rozvíja nielen v integrite kognitívnych procesov ontogenetického rozvoja človeka, ale zároveň aj v spätosti a v integrite percepčných emotívnych, zážitkových, kognitívno-senzitívnych procesov. Vnímanie a zážitok v mravnom a prosociálnom zameraní v období detstva i dospievania sú významné pre rozvíjanie vlastných hodnotových procesov, vlastnej hodnotovej reflexie. Preto aj stratégie, praktiky a metódy v mravnom a prosociálnom pôsobení na osobnosť je významné rozširovať v smere spontánneho a prirodzeného činnosťno-inštrumentálneho sociálno-účelného pôsobenia. Mravná výchova a výchova k prosociálnosti má i svoju významnú dimenziu sociálneho učenia. Učiť sa novým možnostiam správania má teda svoj edukatívny rozmer. V tomto (etickom) učebnom procese sa ukazuje sila pozitívneho myslenia, schopnosť etického uvažovania a sociálneho správania.

Sociálno-výchovné pole ťažiskovo projektujeme a teleologicky nasmerujeme v procese ranej ontogenézy a v neskorších vývojových obdobiach sa čoraz extenzívnejšie otvára priestor na živé hľadanie a rozvíjanie, dávanie zmyslu svojmu bytiu. Každé vývojové obdobie utvára v najprirodzenejšej podobe „priestor“ pre efektívne rozvíjanie prosociálneho správania. Realizácia výchovných praktík s využitím rôznorodých metódik zážitkovej a činnostnej podstaty napomáha účinne rozvíjať sociálno-etické spôsobilosti. V integrovanom poňatí procese tvorby identity osobnosti sa axiologicko-mravné a prosociálne faktory prejavujú vo výraznej dynamike, rôznorodej proporcionalite i funkčnosti u jednotlivých skupín detí a mládeže vekového, sociálneho, vzdelanostného, kultúrno-duchovného rozvrstvenia výrazne dynamicky s rôznorodou proporcionalitou a funkčnosťou.

V eticko-hodnotových projekčných prístupoch, kde sa preferuje teória morálky a v kognitívnej rovine etické učenie sa, je žiaduce v podstatne vyššej miere akceptovať zážitkovú a prakticko-činnosťnú rovinu, rozvíjať aj sociálno-etické spôsobilosti.

V prosociálnych projekčných prístupoch zameraných na rozvoj sociálno-etických spôsobilostí, by sa nemali preferovať a nadmerne používať len inštrumentálne sociálno-učebné procesy. Najmä v edukácii a v sociálno-výchovných činnostiach so staršou mládežou je žiaduce „otvárať“ i kognitívnu rovinu etického učenia sa.

POUŽITÁ LITERATÚRA

- BLASIAK, A.: *Aksjologiczne aspekty procesu wychowania*. Krakow : Wyzsza Szkola Filozoficzno-Pedagogiczna IGNATIANUM, 2009.
- BUDA, B.: *Čo vieme o empatii?* Bratislava : Pravda, 1987.
- COHEN, R.: Altruism, cultural, or what? In: *Social Issues*, 1972, 28, pp. 39-75.
- Etická výchova: problémy teórie a praxe*. /Korim, v., Androvičová, Z., Eds./ Banská Bystrica : UMB, 2007.
- GRÁC, J.: *Psychológia mravnosti v teoretických a empirických analýzach*. Trnava : Typy Universitatis Tyrnaviensis, 2008.
- GOGOVIČOVÁ, A., KROČKOVÁ, Š., PINTES, G.: *Žiak – sloboda – výchova*. Nitra : UKF, 2004.
- KOHLER, B.: Prosociales Verhalten: forschungsschwerpunkte und forschungsthemen. In: *Zeitschrift für Sozialpsychologie*, 1977, č. 8.
- KOLLÁRIK, T.: *Sociálna psychológia*. Bratislava : SPN, 1993.
- KREBS, D.: Altruism-An Examination of the Concept and a Review of the Literature. In: *Psychological Bulletin*, 73, 1970. No.4, pp. 258-302.
- MUSSEN, P., EISENBERG, N.: *Roots of Caring, Helping and sharing*: San Francisco : Freeman and Co., 1977.
- PÁLENÍK, E. a kol.: Determinanty vývinu prosociálneho správania, možnosti jeho usmerňovania v procese výchovy a vzdelávania. In: *Psychologia a patopsychológia dieťaťa*, 26, 1991, č. 4, s. 439-449.
- REYKOWSKI, J.: *Motivacja postawny prospołeczne a osobowość*. Warszawa : Państwowe wydawnictwo naukowe, 1979.
- REYKOWSKI, J.: Cognitive space and regulation of social behaviour. In: *Preceding of the 22 nd. Int. congress of psychology*. Leipzig, 1980.
- REYKOWSKI, J., SMOLENSKA, Z.: Personality mechanism of prosocial behavior. In: *Polish psychological bulletin*, 11, 1980, n. 4.
- REYKOWSKI, J.: Motivation of Prosocial behavior. In: *Cooperation and helping behavior, theories and reserch*. Academic Press 1982, cap. 15, pp. 355-375.
- OLIVAR, R. O.: *Etická výchova*. Bratislava : Orbis Pictus Istropolitana, 1992.
- ROGERS, C. R.: Príspevok k modernému prístupu k problému hodnôt – proces hodnotenia u zrelej osoby. In: *Zaujímavosti zo svetovej pedagogiky a psychológie*. Bratislava : SPN 1966, s. 213-228.
- ROGERS, C. R.: *Ako byť sám sebou*. Bratislava : IRIS, 1995.
- STAUB, E.: Positive social behavior and morality. In: *Socialization and development*. /vol. 2/. New York, 1978.
- VACEK, P.: *Rozvoj morálneho vedomí žáku*. Praha : Portál, 2008.
- ŽILÍNEK, M.: Die Ethische prosoziale Dimension der Entwicklung der Identität der Persönlichkeit. In: *Freiheit und ethisches Handeln des Menschen*. Nitra : Vysoká škola Pedagogická, 1996, s. 37-44. ISBN 80-8050-047-9
- ŽILÍNEK, M.: Etický a prosociálny aspekt sebarozvoja osobnosti. In: *Child at risk V: To be or to have. Dilema in centra Europe of the end of the millennium*. Bratislava : Defence for Children International Slovak section, 1996, s. 409-413.
- ŽILÍNEK, M.: Teorijska razmatranja i primena programa prosocialnog vaspitanja. In:

Vaspitanije i altruizam. Beograd : Institut za pedagoška istraživanja 1997, s. 131-140. ISBN 86-7447-028-9

ŽILÍNEK, M.: Kreovanie mravnej a prosociálnej identity osobnosti v európskej dimenzii výchovy. In: *Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis, Séria D. Vedy o výchove a vzdelávaní*. Trnava : 2001, s. 91-101. ISBN 80-89074-12-X.

SUMMARY

Prosocialness is a constant of human existence. Represent an ethic value of social behavior of a man, which is being manifested in interhuman relations. Prosocial behavior and action is conditioned by axiological inner structures of a personality is characterized by mutual understanding, co-emotion, social experience and coexistence.